

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκιμή

Ηλίας ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.454](https://doi.org/10.12681/dchae.454)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Η. (2011). Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική δοκιμή. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 353–366. <https://doi.org/10.12681/dchae.454>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η δεκάδα των ηλικιών: Αμφίδρομη γενεαλογική
δοκιμή

Ηλίας ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 353-366

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΔΕΚΑΔΑ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ: ΑΜΦΙΔΡΟΜΗ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ*

Καιρὸς τοῦ τεκεῖν καὶ καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν
(Ἐκκλ. 3,2)

Σέ χειρόγραφο μαθηματάριο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τὸν χαρτῶο κώδικα 2800 (235×173 χιλ.), τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ φ. 4β καταλαμβάνει ἡ ἀρίθμηση τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου μέ τὰ ἀντιστοίχως λεγόμενα τῶν ἐκπροσώπων τους (Εἰκ. 1)¹. Τὸν κώδικα 2800 ἔγραψε, ἀποσπασματικῶς, ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1768 (φ. 43) καὶ 1811 (φ. 338), ὁ Τραπεζούντιος Παναγιώτης Χατζηγεωργίου Κακούλογλου (στό φ. 100β: Κακουλίδης)². Προηγεῖται (φ. 3β-4β) τὸ κείμενο *Ἰγνατίου τοῦ εὐλαβεστάτου σκευοφύλακος τ(ῆς) μεγάλης ἐκκλησίας τοῖς νέοις κατὰ στοιχεῖον*³. Οἱ σταθμοὶ τῶν ἡλικιῶν ἐκτείνονται

σέ δέκα δεκαετίες, καλύπτοντας τὸν αἰῶνα καὶ προσδίδοντας μὴν ἰδεατὴ πληρότητα στὸν ἀνθρώπινο βίον. Τὸ κείμενο δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχη εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση, ὅπως αὐτὴ μαρτυρεῖται σέ μνημεῖα –χειρόγραφα καὶ τοιχογραφίες– τῆς ὀψιμῆς ὑστεροβυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (Εἰκ. 2)⁴.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ δεκάδα, ὡς ὁ ἀριθμὸς τῶν φάσεων τοῦ βίου, προβάλλεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, σέ ἐλεγεία τοῦ Σόλωνος (Ἐλεγ. 19). Ὡστόσο, ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης (7ος-6ος αἰ. π.Χ.) διακρίνει στὸ ποίημά του τὸ ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικιῶν σέ δέκα ἐπταετίες

* Ἡ προσέγγισή μας τοῦ ζητήματος ἀνατίθεται στὴ μνήμη τοῦ Πώργου Γαλάβαρη (πρβλ. ὑποσημ. 12, παρακάτω). Προέλευση φωτογραφικοῦ ὕλικου: Εἰκ. 1, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσείο. Εἰκ. 2-3, 6, Ἰ. Τσιουρή, Πάννινα. Εἰκ. 4, Παρίσι, Φωτοθήκη Gabriel Millet (cl. C5690). Εἰκ. 5, Παρίσι, Bibliothèque nationale de France. Εἰκ. 7, Χίος, 3η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

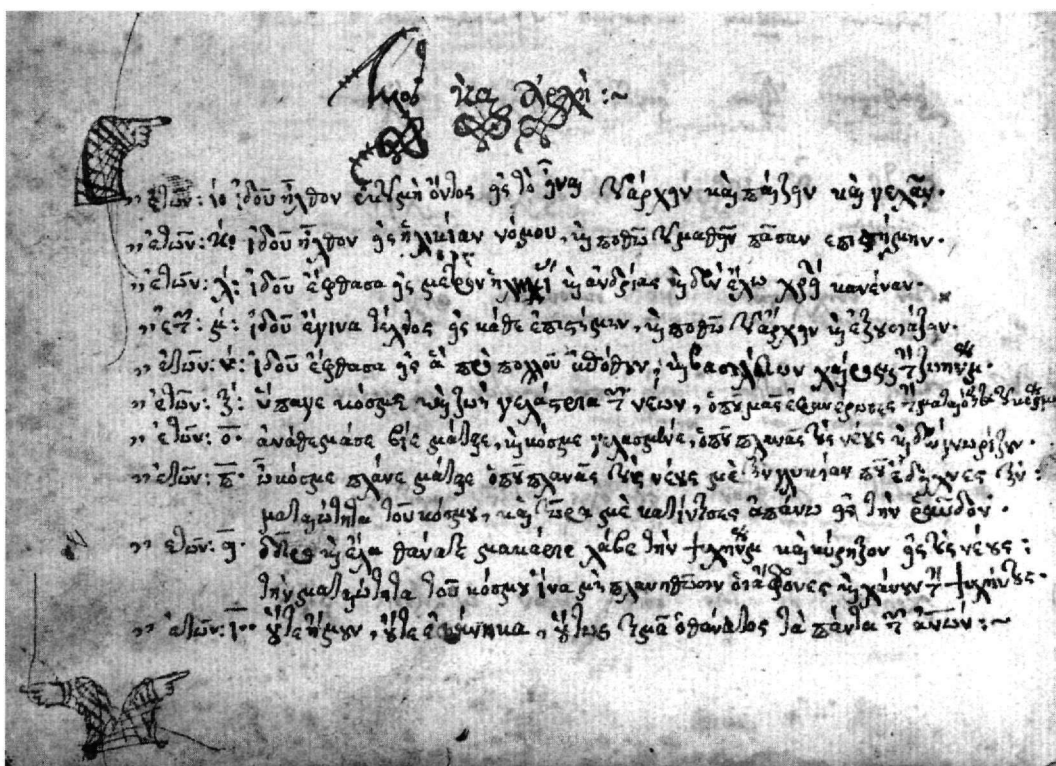
Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Δ. Κωνσταντίου, τίς κες Ἀριστέα Καββαδία, διευθύντρια, καὶ Ὑλγα Βάσση, τῆς 3ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, καὶ τὸν Πάννη Τσιουρή, γιὰ τὴ γενναία τους ἀνταπόκριση σέ αἰτήματά μου φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης.

¹ Βλ. Δ. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Γ', Ἀθήνα 1955, ἀριθ. 185, σ. 71-77. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πάλλας παραλείπει νὰ μνημονεύσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σχετικοῦ μέ τίς ἡλικίες κειμένου. Ἀντιθέτως, ὁ Γ. Ζώρας, παραπέμποντας στὸν Πάλλας, σ. 71, βεβαιώνει ἐσφαλμένως ὅτι στὸ φ. 4β τοῦ κώδικος 2800 εἰκονίζεται ὁ Τροχὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου: *Πένθος θανάτου, ζωῆς μάταιον καὶ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή*, Ἀθήνα 1970, 107. Γιὰ τὰ μαθηματάρια ἐν γένει βλ. Ἀ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι*, Ἀθήνα 1993.

² Πάλλας, ὁ.π., 77.

³ Ὁ.π., 71.

⁴ Καὶ τοῦτο παρὰ τὴν περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρία τοῦ Ζώρα (πρβλ. ὑποσημ. 1, παραπάνω)· μολοντί, ὁ ἴδιος, εἶχε ἐξακριβώσει μίᾳ περαιτέρω πληροφορία (προερχόταν ἀπὸ τὸν Πάλλας): ἐπισημαίνει τὴν ἐπανάληψη σέ μεταγενέστερα μνημεῖα –καὶ στὸν κώδικα πού ἐξετάζουμε– τῶν λεγομένων τοῦ στ. 150 *Πένθος θανάτου*: βλ. παρακάτω καὶ ὑποσημ. 39. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου, μέ τὸ κυκλικὸ ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου, βλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχὸν κυλίσματα: Ἡλικίες τοῦ ἀνθρώπου, Μίλτος Γαρίδης (1926-1996): Ἀφιέρωμα*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2003, Α', 17-54. Στὸ ἴδιο κείμενο, ὑποσημ. 68, ἀναφέρομαι καὶ στὸν κώδικα 2800 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Σημειωτέον ὅτι στὸ φ. 1 τοῦ κώδικος, ἡ κατώτερη ζώνη τοῦ περιθωρίου καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀναγραφή, μέ μικροσκοπικὰ στοιχεῖα, τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐπτὰ ἡλικιῶν (παιδίον, παῖς, μειράκιον, νεανίσκος, ἀνὴρ, πρεσβύτες, γέρον) καὶ τῆς διάρκειάς τους· στὸ δεξιὸ περιθώριο ἐκτυλίσσεται ἡ ἐνθύμηση τῶν συμβάντων στὴ Σαντορίνη, τὸ ἔτος 1650 (πρβλ. Πάλλας, ὁ.π., 75-76). Γιὰ τὴ δεκάδα (;) τῶν ἡλικιῶν σέ κυκλικές, μεταβυζαντινές συνθέσεις, πρβλ. τίς τοιχογραφίες στὸ Δομένικο, τὸ Ἀρμπανάσι καὶ τὴν Τσαριτσάνη (στοὺς ναοὺς τῶν Ταξιαρχῶν [πρβλ. Εἰκ. 2] καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου)· βλ. Ἀντωνόπουλος, ὁ.π., εἰκ. 5-6, 8.

Εἰκ. 1. Ἀθήνα, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, κώδιξ 2800 (1768-1811), φ. 4β (κάτω ἡμισυ): οἱ δέ-κα ἡλικίες τοῦ ἀνθρώπου.

– καὶ ὄχι δεκαετίες. Χωρὶς ψυχολογικοὺς χαρακτηρισμοὺς, μὲ προβαλλόμενο τὸ ἀτομικὸ αἶσθημα, τὰ στάδια τοῦ βίου ἀκολουθοῦν τῇ φυσιολογικῇ ἐξέλιξι τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ γέννησι ὡς τὸ θάνατο, μὲ τοὺς παρακάτω ἐνδιάμεσους σταθμοὺς.

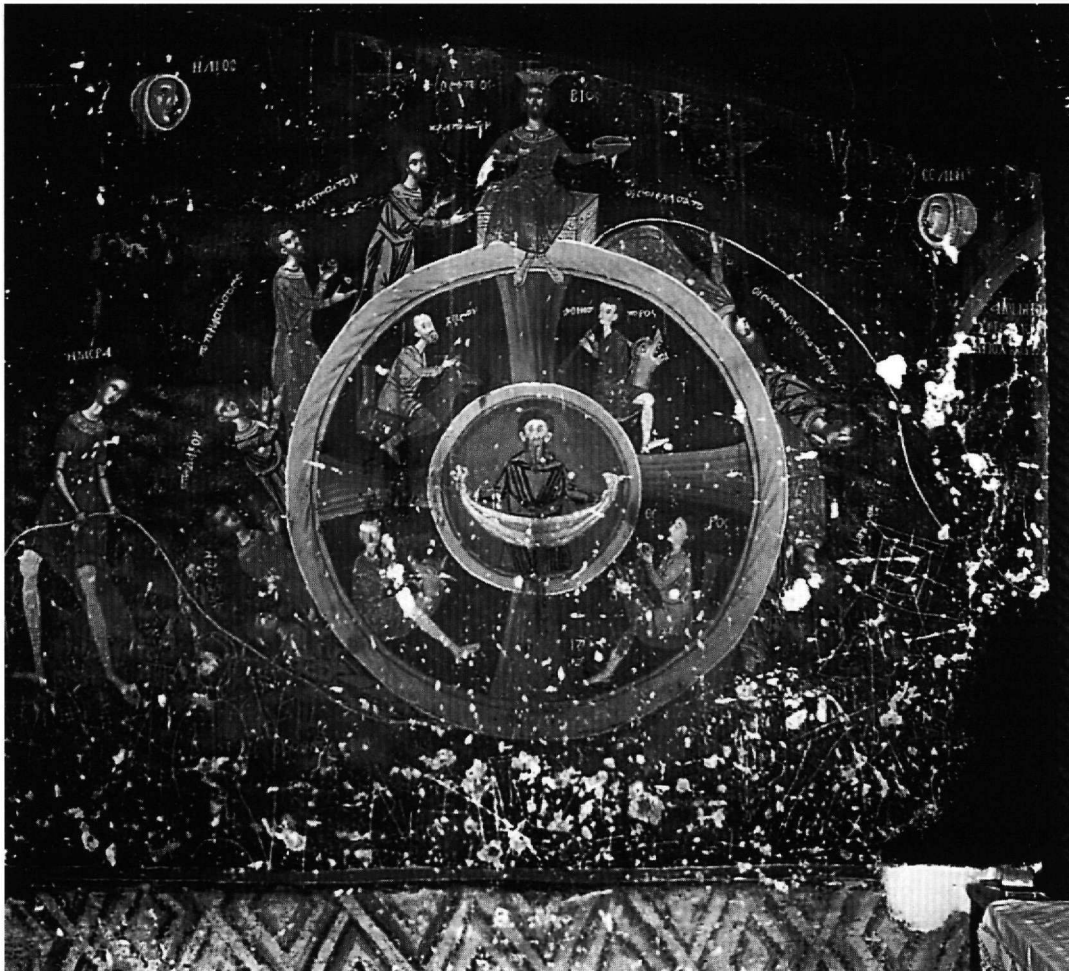
Ἡ πρώτη ὁδοντοφυΐα ὀρίζει τὴν πρώτη ἡλικία (1×7). ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἥβης τὴ δευτέρα (2×7). Τὴν τρίτη χαρακτηρίζουν ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξι καὶ ἡ ἐμφάνισι τοῦ γένειου (3×7). Τέταρτη λογίζεται ἡ ἡλικία τῆς ἀνδρείας (4×7) καὶ ἀκολουθεῖ ἡ πέμπτη, ὥρα τοῦ γάμου καὶ τῆς

παιδοποιίας (5×7). Εὐρύνονται τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ μὲ ὅλα καταπιάνεται ὁ νοῦς στὸ διάστημα τῆς ἑκτης ἡλικίας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποστρέφεται τίς ἀποκοτιές (6×7). Ἀκολουθοῦν ἡ ἑβδομη (7×7) καὶ ἡ ὄγδοη ἐπτά-δα τῶν ἡλικιῶν (8×7), ὅταν νοῦς καὶ λόγος φθάνουν στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἀκμῆς τους. Στὴν ἑνατὴ ἡλικία μαρτυρεῖται τὸ ἔσχατο ὄριο δύνამης καὶ παρουσίας λόγου καὶ σοφίας (9×7), ἐνῶ ἡ δέκατη, ἥρεμα, σφραγίζεται ἀπὸ τὸ θάνατο (10×7). Παραθέτω αὐτοῦ-σιο τὸ σολώνειο κείμενο⁵:

⁵ *Anthologia lyrica graeca*, ἔκδ. E. Diehl, I. *Poetae elegiaci*, Λιψία ³1949, 38-39. Πρβλ. *Frühgriechische Lyriker, I. Die frühen Elegiker*, ἔκδ. B. Snell, Βερολίνο 1971, 46 (μὲ γερμαν. μετάφρασι Ζ. Franyó, 47). Τὸ σχῆμα τοῦ Σόλωνος ἀνακαλεῖ στήν ἐπικαιρότητα (τὴ διαχρονία!) ὁ Φύλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς (1ος αἰ. μ.Χ.): *Περὶ τῆς κατὰ Μωυσέα κοσμοποιίας*, 103-104· στὸ ἴδιον, 105, παρατίθενται καὶ οἱ ἐπτὰ ἡλικίες τῆς ὑποκρατικῆς παράδοσις. Βλ. Φύλων, *Ἀπαντα*, 1, Ἀθήνα («Κάκτος») 2000, 98 κ.έ. Πά τὴ δεκάδα πρβλ. Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα (2ος-3ος αἰ.), *Στρωματεῖς* VI, 15, 133 κ.έ. (σ. 499 κ.έ. Stählin), μὲ ἀναφορὰ στήν ἑβδομάδα (ἐν ἑβδομάτῃ πᾶς ὁ κόσμος κυκλεῖται τῶν ζωογο-

νομένων καὶ τῶν φνομένων ἀπάντων [142, 4 κ.έ.]) καὶ παράθεσι τοῦ κειμένου τοῦ Σόλωνος (144, 3-6· σ. 505-506 Stählin). Πρβλ. Ἱ. Καλιτσουνάκις, *Ἑπταδικαὶ ἔρευναι*, *Ἀθηνᾶ* 33 (1921), 164 κ.έ. Πά τίς ἡλικίες τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀρχαιότητα βλ. *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, 6, 1999, λ. «Lebensalter», στ. 1207-1212 (G. Binder - M. Saiko)· στὸ ἴδιον, στ. 1213-1215, γιὰ τὸ προοδόκιμο ζωῆς: λ. «Lebenserwartung» (J. Wiesehöfer). Πρβλ. τὴν ἐκτενὴ σύνθεσι τοῦ F. Boll, *Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen*, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 31 (1913), 89-154. Πά μίαν εὐρύτερη ἀναγνώρισι πεδίου βλ. *LChrl*, 3,

Εικ. 2. Τσαριτσάνη, ναός τῶν Ταξιαρχῶν: ὁ Τροχός τοῦ βίου (ἀρχ. 17ος αἰ.).

παῖς μὲν ἄνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἔρκος ὀδόντων
φύσας ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἔπτ' ἔτεσιν.
τοὺς δ' ἑτέρους ὅτε δὴ τελέσῃ θεὸς ἔπτ' ἐνιαυτούς,
ἥβης ἐκφαίνει σήματα γιγνομένης.

5 τῇ τριτάτῃ δὲ γένειον ἀεξομένων ἔτι γνίων
λαχνοῦται, χροῦς ἄνθος ἀμειβομένης.
τῇ δὲ τετάρτῃ πᾶς τις ἐν ἑβδομάδι μέγ' ἄριστος
ἰσχύν, ἦν τ' ἄνδρες σήματ' ἔχουσ' ἀρετῆς.
πέμπτῃ δ' ὥριον ἄνδρα γάμον μεμνημένον εἶναι

10 καὶ παίδων ζητεῖν εἰσοπίσω γενεήν.
τῇ δ' ἔκτη περὶ πάντα καταρτύεται νόος ἀνδρός
οὐ δ' ἔρδειν ἔθ' ὁμῶς ἔργ' ἀπάλαμνα θέλει.
ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσιν μέγ' ἄριστος
ὀκτώ τ' ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ' ἔτη.
15 τῇ δ' ἑνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μαλακώτερα δ' αὐτοῦ
πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσά τε καὶ σοφίη.
τὴν δεκάτην δ' εἴ τις τελέσας κατὰ μέτρον ἵκοιτο,
18 οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου.

1971, λ. «Leben, menschliches», στ. 38-39. E. Sears, *The Ages of Man. Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton 1986. *Lex. des Mittelalters*, 5, 1991, λ. «Lebensalter (-darstellungen)», στ. 1781 (M. Grams-Thieme). Ἀ. Κιουσοπούλου, *Χρόνος καὶ ἡλικίες στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1997. Πρβλ. ὑπόσημ. 21, παρακάτω. C. Gauvard - A. de Libera - M. Zink, *Dictionnaire du Moyen Âge*,

Παρίσι 2002, λ. «Âges de la vie», 15-16 (D. Lett). Πά τὴν παιδική, τὴ νεανικὴ καὶ τὴ γεροντικὴ ἡλικία πρβλ., στό ἴδιο, τὰ λήμματα «Enfance», 477-478 (D. Lett)· «Jeunesse», 776-777 (C. Gauvard)· «Vieillesse», 1447 (D. Lett). Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4). Βλ. καὶ τὰ συναγόμενα «Περὶ τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου», ἀπὸ ἐλληνικοὺς κώδικες, στό J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca e codicibus regis*, II, Παρίσι 1830, 454-457.

Μέ την ευκαιρία της προηγούμενης παράθεσης, επισημαίνουμε την ανάμεσα σε άλλους Έλληνες σοφούς παρουσία του Σόλωνα⁶ σε μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, στο νάρθηκα ναών ή την τράπεζα μονών· όπως, δ.χ., στο νότιο εξωνάρθηκα (δυτ. τοίχος) του καθολικού της μονής Φιλανθρωπηνών (16ος αϊ.).⁷

Στόν κώδικα του Βυζαντινού Μουσείου (Εικ. 1) ή διαδοχή των ηλικιών εξελίσσεται, με τα χαρακτηριστικά της καθεμιάς τους, σε δέκα στάδια. Στην πρώτη δεκαετία σημειώνεται η ενεργητική έλευση στη ζωή, με την επιθυμία της επιβολής στους ομηλίκους, με παιχνίδι και γέλιο. Η έμπειρία των παιδικών μας χρόνων τό επαληθεύει· παραλείπονται τὰ κλάματα⁸! 'Ο εικοσάρης, «εις ηλικίαν νόμου», προβάλλει τή δίψα του για μάθηση προς κάθε κατεύθυνση. Συμφωνεί ως και η σύγχρονη μας πρακτική. 'Ο τριαντάρης επιβεβαιώνει την ισχύ της ηλικίας και την ανεξαρτησία του απέναντι σε κάθε εξωτερικό παράγοντα. 'Ωστόσο, έδω δέν χρειάζεται γαμήλια όπτική. 'Οπλισμένος με γνώση και πλούσιος σε έμπειρία, ό σαραντάρης επιθυμεί νά άρξει και νά έξουσιάζει. Πρόκειται για τήν τελευταία κίνηση πριν από τήν κορυφαία θέση, με ώριμες τίς προσδοκίες του άτόμου. Έχοντας φθάσει στην κορυφή της άκμης του βίου –και, παράλληλα, για λόγους συμμετρίας–, και έχοντας

ικανοποιήσει όλες του τίς επιθυμίες, ό πενηντάρης «βασιλεύει», χαϊρόμενος τή ζωή του.

Ύπενθυμίζουμε ότι μέ βασιλικό ένδυμα εικονίζονται όσοι, έστεμμένοι, κατέχουν τήν ύπατη θέση σε ζωγραφικές συνθέσεις του Τροχού του βίου: τότε (σε άρχαιότερες παραστάσεις) προεδρεύοντας στην κυκλική άνέλιξη των ηλικιών, χωρίς νά μετέχουν σε αύτήν· όπως «ό βασιλεύς» στόν παρισινό κώδικα gr. 36, φ. 163β (14ος-15ος αϊ.). «ό μάταιος Βίος» (Εικ. 2 και 3) στους Ταξιάρχες τής Τσαριτσάνης (άρχ. 17ος αϊ.). «ό Πλούτος τής δόξης» στό ναό τής Γεννήσεως του Χριστού στό Άρμπανάσι (μ. 17ου αϊ.). «ό Κόσμος» στόν κώδικα 2174, φ. 1β, τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος (1674-80)· αλλά και τό κορυφαίο πρόσωπο, ό άόμματος, ό μάταιος Πλούτος (στ. 9-11, 44, 51), όπως περιγράφεται στόν Τζαμπλάκο (15ος αϊ.)⁹. Είνα έξάλλου χαρακτηριστικό ότι σε συνθέσεις του Τροχού τής Τύχης, σε χειρόγραφα τής μεσαιωνικής Δύσης, τό –κυκλικώς και άνω-κάτω– περιστρεφόμενο πρόσωπο δηλώνει ως έξης τούς τέσσερις χρόνους των κατευθυνόμενων από τήν Τύχη κινήσεων του: *regnabo* (άριστερά, άνερχόμενο), *regno* (έστεμμένο, στην άκμή τής περιστροφής), *regnaui* (δεξιά, στην πτωτική του πορεία), *sum sine regno* (κάτω)¹⁰.

Πότε, λοιπόν, προεδρεύοντας στην άνέλιξη των ήλι-

⁶ Πρβλ. Διονυσίου του εκ Φουνρά, *Έρμηνεία τής ζωγραφικής τέχνης*, έκδ. Ά. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετρούπολις 1909, 82-84: *όσοι είπον περι τής ενσάρκων οικονομίας του Χριστού* (συμπεριλαμβάνονται ό Σόλων και ό Φίλων).

⁷ Βλ. Μ. Γαριδής - Ά. Παλιούρας (έπιμελ.), *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα 1993, 14 (Γαριδής - Παλιούρας), εικ. 361. Πρβλ. *Έρμηνεία*, ό.π., 83. Η έπισήμανση στερείται ένδιαφέροντος για τή ζήτηση μας· ώστόσο, ή συντηρούμενη μνεία ένός όνόματος δυναμώνει τό κύρος σχημάτων που άποδίδονται στο φέρον τό όνομα πρόσωπο· αλλά τότε, άκριβώς, και πως; Πρβλ., για τό ίδιο ζήτημα, Λ. Μπενάκης, *Οί Έλληνες σοφοί στην εικονογραφία των ορθοδόξων μεταβυζαντινών ναών, Άναφορά μνήμης Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου*, Σκάλα Λακωνίας 1993, 72, 75, 78, 80, 81, 82, 85, 91 (Σόλων)· 78, 81 (Φίλων). Και πάμ, για τήν τοιχογραφία του καθολικού τής μονής Φιλανθρωπηνών, βλ. Μ. Άχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Είχόνες και νοήματα στο νότιο εξωνάρθηκα του καθολικού τής μονής Φιλανθρωπηνών, στο Άφιέρωμα εις μνήμην Μ. Γαριδή* (ύποσημ. 4), 81-83, 87-89, εικ. 18.

⁸ Στο άλλο χρονολογικό και ύπαρκτικό (άλλά και του κώδικος 2800) άκρο, πρβλ. τήν προειδοποίηση: προτιμότερο είναι νά κλάψει ό άνθρωπος στόν ύπνο του βίου (στό όνειρό του), παρά μέ τήν άφύπνιση του θανάτου. Βλ. παρακάτω, τό στιχούργημα στο όπισθόφυλλο τής στάχωσης (στ. 10-17, 22-23).

⁹ Βλ. Άντωνόπουλος, *Τροχών κυλίματα* (ύποσημ. 4), εικ. 1 (κώδιξ 36), 6 (Ταξιάρχες Τσαριτσάνης), 7 (κώδιξ 2174). Πά τήν παραστα-

ση στο ναό των Ταξιαρχών Τσαριτσάνης πρβλ. Κ. Φλώρου, *Τερός ναός Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης. Ιστορία, άρχιτεκτονική, τέχνη*, Άθήνα 2003, 20, εικ. 4. Α. Boschkov, *Die bulgarische Malerei, von den Anfängen bis zum 19. Jahrhundert*, Recklinghausen 1969, εικ. 174 (Άρμπανάσι). Στ. Λαμπάκης, *Τό ποίημα του «Τζαμπλάκου», Άρχές τής νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά του Δευτέρου διεθνούς συνεδρίου «Neograeca medii aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Β', έπιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Βενετία 1993, 497 κ.έ. Πρβλ. τόν έστεμμένο Κόσμο στην τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου, στη Λεύκη Καρδίτσας (μ. 18ου αϊ.). Άντωνόπουλος, ό.π., σημ. 67. Ι. Τσιουρής, *Ό τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού τής μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και ή έντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Άγρών*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, διδακτορ. διατριβή, Ιωάννινα 2004, 359-360, εικ. 324.

¹⁰ P. Courcelle, *La consolation de philosophie dans la tradition litteraire. Antecedents et posterité de Boèce*, Παρίσι 1967, 142· παραμερίζουμε τίς έσφαλμένες εκτιμήσεις που άκολουθούν στην έπόμενη σελίδα. Πρβλ., μέ διορθώσεις και συμπληρώσεις, E. Kitzinger, *World Map and Fortune's Wheel: A Medieval Mosaic Floor in Turin, PAPS* 117 (1973), 363. Sears, ό.π. (ύποσημ. 5), 144. Πρβλ. H.R. Patch, *The Goddess Fortuna in Mediaeval Literature*, Cambridge Mass., 1927, 164 κ.έ. Πά τήν εικονογραφία του Τροχού τής Τύχης πρβλ., προχ., *Enciclopedia dell'arte medievale*, 6, 1995, λ. «Fortuna», 321-325 (F. Pomarici).

Εικ. 3. Λεπτομέρεια της Εικ. 2: η άκμή της περιστροφής.

κιών, από σταθερή θέση (Εικ. 2 και 3), χωρίς νά συμμετέχουν στο δρώμενο της περιστροφής (κατοπτρίζουν, σέ αυτές τίς περιπτώσεις, τόν απώτερο στόχο τών ανερχομένων· αλλά καί τούς πικραίνουν –όπως «ὁ μάταιος Βίος», μέ τό ἐπιδεικτικά προβαλλόμενο «καυχή» στό ἄριστερό του χέρι (Εικ. 3)–, ὅταν ἐκεῖνοι χάσουν τήν ὑπατή θέση καί «πάρουν τόν κατήφορο», καί ἄλλοτε ὑποδύμενα –προσωρινῶς– τήν πύό μεστή, τή βασιλική ἡλικία: ὅπως, δ.χ., ὁ σαραντάρης στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Τσαριτσάνης (1753)¹¹, τά κορυφαία πρόσωπα χα-

ρακτηρίζονται μέ ἀνάλογα γνωρίσματα ἀπό τόν ζωγράφο, ἢ τόν ποιητή¹². Ἐγγραφόμενα στή δυναμική τών ἡλικιῶν, τή βασιλική ἡλικία προβάλλουν κυρίως ἄτομα πού εἰκονίζονται σέ ἀποδόσεις τοῦ θέματος ὅπου ἀκολουθοῦνται οἱ ὁδηγίες τοῦ Διονυσίου ἀπό τόν Φουρνά τῆς Εὐρυτανίας¹³. Σημειωτέον ὅτι, σύμφωνα μέ τήν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου, κρατώντας σκῆπτρο στό δεξιό καί βαλάντιο (σακκούλα μέ ἀργύρια) στό ἄριστερό του χέρι, τήν κορυφαία θέση καταλαμβάνει ὁ (τέταρτος κατά σειράν) ἐστεμμένος Νέος, 28 ἐτῶν

¹¹ Ἀντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 8. Πρβλ. Φλώρου, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), σ. 47-49, εἰκ. 31.

¹² Πρβλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι. Εἰκονογραφικές ὁψεις τοῦ πρόσκαιρου στή μεταβυζαντινὴ τους σύνθεση, ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001), 74 σημ. 36. Μέ ἀφετηρία αὐτὴν τὴ σημείωση καί σέ τυχαία συνάντησή μας στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ὁ ἀναγνώστης Γαλάβαρης, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης εἰς μνήμην Μανόλη Χατζηδάκη, μοῦ δήλωνε ζωηρά ὅτι περίμενε τὴ συνέχεια. Ἐχει στό μεταξύ μεσολαβήσει τό κείμενο εἰς μνήμην Μίλτου Γαρίδη (ὑποσημ. 4, παραπάνω). Σέ σχέση μέ τό γνωρίσμα τοῦ «μά-

ταιου Βίου», πρβλ. τό ποτήριο τοῦ Θανάτου (Εἰκ. 3 καί 6).

¹³ Βλ. Ἀντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), μέ περαιτέρω παραπομπές, εἰκ. 9 (Ταξιάρχης Μηλεῶν, Πήλιο· β' ἡμ. 18ου αἰ.) καί σημ. 50 (μονὴ Ρεντίνας, Ἄγραφα· μ. 18ου αἰ.) καί 51: μονὴ Ρέθα, Ἀκαρνανία (18ος αἰ.)· μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου, Ὁμβριακὴ Δομοκοῦ (1810)· Παναγία στὰ Γουρνιά, Ἀρτεμῶνας Σίφνου (1823)· πίνακας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Πά τὴν τοιχογραφία τῆς μονῆς Ρεντίνας καί τόν πίνακα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν πρβλ. Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), εἰκ. 7, 8.

(4×7)¹⁴. Ἐνίοτε ὁμως, ἡ διάρκεια τῶν φάσεων τοῦ βίου τροποποιεῖται ὅπως, δ.χ., στὸν πίνακα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (18ος-19ος αἰ.), ὅπου ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τίς ἐπτὰ φάσεις ἀριθμεῖ δέκα ἔτη¹⁵. Τὴν κορυφαία θέση καταλαμβάνει λοιπὸν ἐδῶ (ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Τσαριτσάνης) ὁ σαραντάρης.

Ἡ ἀνοδική ὁρμή ἀνακόπτεται καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν κατὰ στάδια ἀγωνιστῶν τοῦ βίου μετατρέπονται μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς. Ὅπως εἰκονίζεται καὶ στὴ σύνθεση τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου (Εἰκ. 2), ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου τῶν ἡλικιῶν (Εἰκ. 1) παρακολουθεῖ στὸ ἐξῆς τὴν πτωτικὴ πορεία, ἀνοίγοντας τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπιστροφή στὸν Χριστὸ τοῦ ἐνεργούμενου ἀπὸ τὸν χρόνο (καὶ τὸν κόσμον) δρομέα.

Ὁ ἐξηντάρης ἀποστρέφεται τὴ βιοτικὴ ἀπάτη καὶ ἀνακαλύπτει τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου· τὸν ἀποχαιρετᾷ ὅπως καὶ ἄλλοι στὴ θέση του, σὲ ἀρχαιότερα ἔργα, μὲ ἀνάλογες διατυπώσεις. Μνημονεύουμε σχετικῶς τὰ λεγόμενα τοῦ ἔκτου ἀπὸ τὴν ἀφετηρία (πέμπτου, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν βασιλέα, καὶ δευτέρου μετὰ τὴν κορυφή) προσώπου, στὸν Τροχὸ τοῦ κώδικος BNF gr. 36 (14ος-15ος αἰ.): «ὑπαγε καλῶς κόσμε». Ἀκριβῶς τὸν ἴδιο ἀποχαιρετισμὸ ἐπαναλαμβάνει ἓνα ἀπὸ τὰ κρημνιζόμενα πρόσωπα σὲ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος (1660), στὸ Δομένικο τῆς Ἐλασσόνας, καθὼς καὶ ὁ τρίτος (ὄγδοος ἀπὸ τὴν ἀφετηρία / ἑβδομὴ ἡλικία) μετὰ τὸν σταθερὰ καθήμενο βασιλέα, στὸ Ἀρμπανάσι (μ.

17ου αἰ.). Τὸ ἴδιο, μὲ πῶς ἄμεσο τρόπο, καὶ ὁ «γηραιός» τῶν 68 ἐτῶν στὸν κώδικα EBE 2174 (1674-80)¹⁶: «πᾶς καλὰ κόσμε». Χωρὶς νὰ παραπέμπει ἀπευθείας στὴν πασίγνωστη εὐαγγελικὴ ἀποστροφή, ὁ ἀποχαιρετισμὸς στὸν κόσμον δὲν ἀποκλείεται νὰ τὴν ὑποδηλώνει – ἔστω καὶ ἐξ ἀποστάσεως. Πράγματι, ὁ τρίτος πειρασμὸς ποὺ προβάλλει ὁ διάβολος στὸν Ἰησοῦ εἶναι οἱ βασιλεῖες τοῦ κόσμου καὶ ἡ δόξα τους¹⁷: καὶ εἶπεν αὐτῷ ταῦτά σοι πάντα δώσω, ἐὰν πεσὼν προσκυνήσῃς μοι. τότε λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ὑπαγε, σατανᾶ (...). Εἶναι πιθανὸ οἱ «βασιλεῖες τοῦ κόσμου» νὰ συνδέθηκαν ἐρμηνευτικῶς, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων (στὴ μεταβυζαντινὴ ἐπικράτεια;), μὲ –ἀποκλειστικῶς– τοὺς σταθερὰ καθήμενους ἐστεμμένους, στὴν ἀκμὴ τῆς περιστροφῆς (Εἰκ. 3)¹⁸.

Ὑπενθυμίζουμε παραλλήλως τὴν παρουσία τῆς βασιλικῆς μορφῆς στὸν κεντρικὸ δίσκο τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου: τὸν «μάταιο καὶ πλάνο καὶ ἀπατεῶνα κόσμον», σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίες τῆς Ἑρμηνείας (18ος αἰ.)¹⁹: μίας μορφῆς ποὺ –ὅπως ρητὰ δηλώνεται– ἀντλεῖ τὰ γνωρίσματα τῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερο εἰκονισμὸ τοῦ Κόσμου στὴ σύνθεση τῆς Πεντηκοστῆς²⁰.

Ἀκολουθοῦν, στὸν κώδικα 2800 (Εἰκ. 1), αὐξουσες στὴ διατύπωσή τους παραλλαγές τῆς ἀπόρριψης τοῦ βίου. Μὲ τὴ στερνὴ του γνώση ὁ ἐβδομηντάρης ἀναθεματίζει τὸν μάταιο βίον καὶ τὸν Κόσμον ποὺ ἀπατᾷ τοὺς ἀνυποψίαστους νέους. Τὴν πλάνη τοῦ μάταιου κόσμου (καὶ ἡ διατύπωση παραπέμπει στὴν Ἑρμηνεία), ποὺ ξεγελᾷ

¹⁴ Βλ. τὴ σειρά διαδοχῆς τῶν ἡλικιῶν στὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου: Ἑρμηνεία (ὑποσημ. 6), 214-215.

¹⁵ Ἀντωνόπουλος, Στρογγάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), 73, εἰκ. 8.

¹⁶ Πᾶ τοὺς κώδικες BNF gr. 36 καὶ EBE 2174 βλ. Ἀντωνόπουλος Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 1 καὶ 7 ἀντιστοίχως. Πᾶ τὴν τοιχογραφία στὸ Δομένικο βλ. στὸ ἴδιο, εἰκ. 5. Πᾶ τὸ Ἀρμπανάσι βλ. Boschkov, δ.π. (ὑποσημ. 9)· πρβλ. Ἀντωνόπουλος, δ.π., σσμ. 34. Πρβλ., ἐνδεικτικῶς, τὰ καλοστρατίσματα (τὸ κατευόδιο), στὸν Λόγο παρηγορητικὸ (μ.-β' ἡμ. 14ου αἰ.), ἀνάμεσα στὸν –ἀποφασισμένο, νὰ ψηλαφήσῃ ὡς δύναται τὸ ἀφήγημα τοῦ κόσμου (στ. 28)– ὁδοιπόρο, σὲ ἀναζήτησι τοῦ Κάστρου τῆς Δυστυχίας, καὶ τὰ πλασματικὰ πρόσωπα (στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀναγνωστικοῦ στόχου) ποὺ ἀνταμώνει στὸ δρόμο του: Ὑπα' καλῶς, παράξενο Χρόνε τῆς Δυστυχίας (στ. 190): Ὑπα' καλῶς, ὁ Χρόνος μου, τὸ παρηγόρημά μου (στ. 194): Ὑπαγε, μάνα μου, καλῶς. Τὴν στράταν τὴν ὁδεύεις (στ. 318): Πῶς εἶσαι, κόρη; λέγει τὴν. Χίλια καλῶς ὑπάγεις (στ. 331): Ὑπα' καλῶς, ἀνθέντρα μου, τῆς Εὐτυχίας ἡ δούλη (στ. 369): Ὑπα' καλῶς· μὴ στήκεσαι καὶ ἀργῆς ἀπὸ τὸν δρόμον (στ. 412). Πρβλ., ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ τὸ Καλῶς ἦλθες (...) τοῦ στ. 447. Βλ. Σπ. Λάμπρος, Λόγος παρηγορητικὸς περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας κατὰ τὸν κώδικα τῆς Λειψίας, NE 3 (1906), 407 κ.ἑ. (κείμενο). Πρβλ. C. Cuper (ἑπιμ. - ἰταλ. μτφρ.), *Romanzi cavallereschi bizantini*,

Τουρίνο 1995, 646 κ.ἑ. (κείμενο).

¹⁷ ΚΔ Μτθ. 8', 10'· πρβλ. Λκ. 8', 5-8· Μρκ. α', 13 (πρβλ. καὶ ἡ', 33 καὶ 36).

¹⁸ Πᾶ μὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τῶν βασιλειῶν τοῦ κόσμου πρβλ., ἐνδεικτικῶς, τὴ μικρογραφία τοῦ φ. 123 στὸν παρισινὸ κώδικα gr. 923 (9ος αἰ.): K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979, 161, εἰκ. 398. Πρβλ. μεταγενέστερες ἀποδόσεις τοῦ θέματος στὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη: P. Underwood, *The Kariye Djami*, Νέα Ὑόρκη 1966, 1, 116· 2, πίν. 223, 226. Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμάνου, *Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθήνα 1983, 59-60, πίν. 38β, 70β. Βλ. καὶ Ἑρμηνεία (ὑποσημ. 6), 89. Πρβλ., τέλος, καὶ ἄλλες μορφές μὲ βασιλικὴ ἀμφίεση· βλ. Ἡ. Ἀντωνόπουλος, Βασιλικὴ πομπή: ἀλληγορικὰ πρόσωπα στὴν Ἀνάστασι τῆς Dečani, ΔΧΑΕ ΙΖ' (1994), 87-98. Ὁ ἴδιος, Μορφές βασιλείας: ἰδέα καὶ ἀμφίεση, *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη*, ἐπιμ. Μ. Ἀσπρά-Βαρδαβάκη, Ἀθήνα 2003, 1, 43-54.

¹⁹ Ὁ.π., 213.

²⁰ Βλ. στὸ ἴδιο, 113. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, Στρογγάδες κέλευθοι (ὑποσημ. 12), 69-70, εἰκ. 7· ὁ ἴδιος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑποσημ. 4), εἰκ. 9.

τούς νέους με τή γλυκύτητά του, καταγγέλλει καί ὁ ὀγδοντάρης· τοῦ κόσμου πού τόν κατήντησε νά στηρίζεται σέ ράβδο.

Ἀπηχεῖται ἐδῶ ἡ γεροντική ἡλικία τῶν 70 καί 80 ἐτῶν πού μνημονεύει ὡς ἀκραῖο ὄριο τοῦ βίου ὁ ψαλμός 89, 9-10: ὅτι πᾶσαι αἱ ἡμέραι ἡμῶν ἐξέλιπον, καί ἐν τῇ ὀργῇ σου ἐξελίπομεν· τὰ ἔτη ἡμῶν ὡς ἀράχνην ἐμελέτων. αἱ ἡμέραι τῶν ἐτῶν ἡμῶν, ἐν αὐτοῖς ἐβδομήκοντα ἔτη, ἐάν δέ ἐν δυναστείαις, ὀγδοήκοντα ἔτη, καί τὸ πλεῖον αὐτῶν κόπος καί πόνος. Ἀπέναντι σέ αὐτό τό βιβλικό χωρίο στάθηκε ὁ ζωγράφος τοῦ 9ου αἰώνα, στό φ. 91β τοῦ ψαλτηρίου Χλουντόφ. Πρόκειται γιά τή μόνη ἐκτός τίτλου εἰκαστική ἀντίδραση στό κείμενο τοῦ ψαλμοῦ (Εἰκ. 4)²¹. Τόν τίτλο τοῦ ψαλμοῦ: «Προσευχή τοῦ Μωυσῆ ἀνθρώπου τοῦ θεοῦ», στό φ. 90β, εἰκονογραφεῖ ἡ νεανική μορφή τοῦ προσπίπτοντος, γερμένου στό ἔδαφος Μωυσῆ, ὁ ὁποῖος στρέφεται, προσευχόμενος, πρὸς τό ἐγγραφόμενο σέ δίσκο παιδικό πρόσωπο τοῦ προεικονιζόμενου, ἐδῶ, Θεοῦ (τοῦ Ἰησοῦ)²². Παραπεμπτικά σημεῖα συσχετίζουν τὰ ἐβδομήκοντα καί ὀγδοήκοντα ἔτη (φ. 91β, ἄνω μέρος), μέ τήν παράπλευρη εἰκόνα ἐνός ὄρθιου, μακρομάλλη γέροντα, μέ θλιμμένη τήν ὄψη· σύννου, φορώντας μακρὺ χιτῶνα καί στραμμένος κατά 3/4 πρὸς τὰ ἔξω (ἀριστερά), ἔχει τοποθετήσει καί τὰ δύο του χέρια ἐπάνω σέ λοξά στηριγμένη στό ἔδαφος βαριά ράβδο. Ἡ μικρογραφία φέρει τήν ἐπιγραφή: ΓΕΡΩΝ. Ἀριστερά καί δεξιά ἀπὸ τούς βραχιόνες τοῦ εἰκονιζόμενου προσώπου, καί ἄλλο παραπεμπτικό σημεῖο συσχετίζει καί πάλι τή μορφή μέ τό στίχο

Εἰκ. 4. Μόσχα, Κρατικό Ἱστορικό Μουσεῖο, ἑλλην. κώδικς 129Α (ψαλτήριο Χλουντόφ, 9ος αἰ.), φ. 91β: ὁ γέρον τῶν ἐβδομήκοντα/ὀγδόντα ἐτῶν (ψαλμός 89, 10).

10 (κόπος καί πόνος) τοῦ ψαλμοῦ (Εἰκ. 4). Ὁ ἴδιος εἰκαστικός τύπος ἐπαναλαμβάνεται καί σέ ἄλλα, μεταγενέστερα χειρόγραφα, μέ παρασελίδια κυρίως εἰκονογράφηση²³. Στόν κώδικα *Vaticanus graecus* 1927 (α' ἡμ.

²¹ M.V. Ščepkina, *Miniatury Chludovskoj Psaltyri. Grečeskij illjustrirannyj kodeks IX veka*, Μόσχα 1977. Σχολιάζει ὁ Γρηγόριος Νύσσης: τοιοῦτον οὖν ποιήσον τὸ ἀνθρώπινον ὡς τῆς σῆς ἐπισκοπῆς μὴ ἀνάξιον εἶναι, ἀλλὰ γενέσθαι τὸν αἰῶνα ἡμῶν τοῦ σοῖ φαίνεσθαι ἄξιον· ὡς τό γε νῦν ἔχον πᾶσαι αἱ ἡμέραι ἡμῶν ἐξέλιπον· τὸ γὰρ ἐν σοὶ μὴ εἶναι, οὐδὲ ἐστὶν ὅλως εἶναι· ὦν γὰρ ἐπικρατῇσιν ἡ τῆς ὀργῆς δυναστεία, ἀνυπόστατος καί σκιοειδής ἐστὶν ἡ ζωὴ καθ' ὁμοιότητα τοῦ ἀραχνίου νήματος· ὡς γὰρ ἐκεῖνο φαίνεται μέν, ἔως ἂν συνεστὸς τύχη, εἰ δέ τις ἐπαγάγοι τὴν χεῖρα, παραχρῆμα πρὸς τὴν ἐπαφὴν τῶν δακτύλων διαρρύνει ἀφανίζεται· οὕτως καί ὁ ἀνθρώπινος βίος ταῖς ἀνυποστάτοις σπονδαῖς οἷον τισιν ἐναερίοις νήμασιν ἀεὶ συμπλεκόμενος μάτην ἐξυφαίνει ἐαυτὸν τὴν ἀνυπαρκτον ἰστουργίαν (Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν I, 7· ἔκδ. J. McDonough, Leiden 1962, 48.24-49.8). Πά τῇ γεροντικῇ ἡλικίᾳ καί τό προσδόκιμο ὄριο ζωῆς στό Βυζάντιο βλ. A.-M. Talbot, *Old Age in Byzantium*, *BZ* 77 (1984), 267-278· γιά τό θάνατο καί τό προσδόκιμο ζωῆς πρβλ. G.T. Dennis, *Death in Byzantium*, *DOP* 55 (2001), 1-7. Πρβλ. ὑποσημ. 5, παραπάνω. Πά τήν ἐκτίμηση πού ἔτρεφαν οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς τή σοφία καί τὴν πολυειρεία τῶν γερόντων

πρβλ. A. Guillo, *Le système de vie enseigné au VIIIe siècle dans le monde byzantin*, *Sett. di studio del Centro ital. di studi sull' alto medioevo*, 20, Spoleto 1973, 374-375. Πά τῇ γεροντικῇ ἡλικίᾳ τῶν ἁγίων πρβλ. Κιουσοπούλου, ὁ.π. (ὑποσημ. 5), 121-125. Βλ. καί ὅσα γράφονται, εἰς γῆρας, στό φ. 8-8β τοῦ κώδικος 2800. Πά μία σύγχρονη μας, στοχαστικὴ προσέγγιση τῆς ἔσχατης ἐποχῆς τοῦ βίου, πρβλ. τὴ μελέτη τοῦ Cl. Olievenstein, *Naissance de la vieillesse*, Παρίσι 1998.

²² Πρβλ., στό φ. 154β («Προσευχή Ἀμβρακίου»), τὴν ἀνάλογη νεανική μορφή τοῦ Χριστοῦ.

²³ Πρβλ. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte*, Παρίσι 1978. Πά τό ψαλτήριο «τοῦ Θεοδώρου» βλ. S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II. Londres Add. 19352, Παρίσι 1970, 46 (φ. 121β), εἰκ. 199· ἡ ἴδια καί ἐδῶ ἐπιγραφή χαρακτηρίζει τὴν παράσταση. Πά τούς κώδικες Barberini (11ος αἰ.), τῆς Βαλτιμόρης (12ος αἰ.), τό ἑλληνολατινικὸ ψαλτήριο Hamilton (13ος-14ος αἰ.) καί τό ρωσικὸ ψαλτήριο τοῦ Κιέβου (1397) βλ. ἀντιστοίχως: J. Anderson - P. Canart - C. Walter, *The Barberini Psalter Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*, Ζυρίχη - Νέα Ὑόρκη 1991. D. Miner, *The 'Monastic'*

Εἰκ. 5. Παρίσι, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας, λατιν. κώδιξ 3236A (ἀρχ. 13ος αἰ.), φ. 85: ὁ κύκλος τοῦ βίου, συνοδευόμενος ἀπὸ παράθεση τοῦ ψαλμοῦ 89, 9-10.

12ου αἰ.), φ. 167, συνδυάζονται στὴν ἴδια παραστατικὴ ζώνη ὁ προσευχόμενος Μωυσῆς (ἀριστερά) καὶ ὁ γέροντας τοῦ ψαλμοῦ (δεξιὰ): μέ κοντό χιτῶνα, βαδίζει στηριζόμενος σέ ράβδον· ἡ ἐπιγραφή συσχετίζει τὴν εἰκόνα μέ τὰ κόπος καὶ πόνος τοῦ στ. 10²⁴.

Σημειωτέον ὅτι στὸν ἴδιο, πάντοτε, ψαλμό ἀπαντοῦν καὶ ἄλλες ἀναφορές στοῦ φυσικοῦ καὶ τὸν βιολογικὸ χρό-

νο· στοὺς στίχους 1 (ἐν γενεᾷ καὶ γενεᾷ), 4 (ἡ ἡμέρα / ἐν νυκτί), 5-6 (τὸ πρωί / τὸ ἑσπέρας), 8 (ὁ αἰὼν ἡμῶν), 14 (τὸ πρωί / ταῖς ἡμέραις ἡμῶν), 15 (ἡμερῶν / ἐτῶν)· χωρὶς νά λησμονοῦμε καὶ τὸν παραλλήλως δηλούμενο θεολογικὸ χρόνο: στ. 2 (πρὸ τοῦ ... γεννηθῆναι καὶ πλασθῆναι ... καὶ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἕως τοῦ αἰῶνος), 4 (χίλια ἔτη).

Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι στοῦ κείμενο τοῦ κώδικος 2800 ἀναδύεται, στοὺς λόγους τοῦ ὀγδοντάρη (Εἰκ. 1), ἡ ἐνεργὸς μνήμη τοῦ ψαλμοῦ (Εἰκ. 4)· κατὰ πού θά δυσκολευόταν νά δείξει ὁ εἰκονογράφος τοῦ τροχοῦ (Εἰκ. 2), ὅπως διατάσσει τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἡλικιῶν, μέ τὸν τρόπο τῶν θυμάτων τῆς Τύχης. Ἡ εἰκόνα, ὡστόσο, ἐπαληθεύεται καὶ στερεώνεται στοῦ πεδίο τῆς ἐμπειρίας²⁵. Καί, πάντως, ἡ διατύπωσή της εἶναι ἐφικτὴ σέ κυκλικὴ σύνθεση, μέ διαφορετικὸ χειρισμό, καὶ σέ ἄλλο περιβάλλον· ὅπως, δ.χ., στοῦ λατινικοῦ κώδικα πού ἐξετάζουμε στὴ συνέχεια.

Μετακινούμενοι πρὸς δυσμὰς, σημειώνουμε, τέλος, ὅτι ἀπόσπασμα τῶν στίχων 9-10 τοῦ ψαλμοῦ 89 διασχίζει κυκλικῶς τὰ διάχωρα ὅπου ἐγγράφονται οἱ προσωποποιήσεις τῶν ἑξὶ ἡλικιῶν (ἑπτὰ, συμπεριλαμβανόμενου καὶ τοῦ νεκροῦ πού εἰκονίζεται στὸν κεντρικὸ δίσκο), σέ μικρογραφία τοῦ κώδικος *Parisinus latinus 3236A* (ἀρχ. 13ος αἰ.), φ. 85 (Εἰκ. 5): *Anni n(ost)ri sic(ut) aranea meditabuntur. dies anno(rum) nostro(rum) in ip(s)is septuaginta annis. Si aut(em) in potentatib(us) octoginta anni. amplius eo(rum) labor et dolor.*

Ὅπως καὶ σέ ἀρχαιότερα δείγματα, ἡ τελευταία λέξη (*dolor*: πόνος) συνδυάζεται μέ τὴν παρουσία τοῦ ἐκπροσώπου τῆς *Decrepita* (ἕκτη ἡλικία) γέροντα, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σέ ραβδί· ἡ προηγούμενη (*labor*: κόπος), μέ ἐκείνην τοῦ ἐκπροσώπου τῆς *Senectus*²⁶. Ὁ εἰκονογρά-

Psalter of the Walters Art Gallery, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A.M. Friend, Jr.*, Princeton 1955, 232-253. Chr. Havice, *The Hamilton Psalter in Berlin Kupferstichkabinett 78.A.9*, The Pennsylvania St. University, Ph.D. 1978, 436 (φ. 169), εἰκ. 151. G. Vzdornov, *Kievskaja psaltir' 1397 goda iz Gosudarstvennoj Publičnoj biblioteki imeni M.E. Saltykova-Ščedrina v Leningrade (OLDP F6) / Issledovanie o Kievskoj Psaltiri*, Μόσχα 1978.

²⁴ E.T. DeWald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III. Psalms and Odes, I: Vaticanus Graecus 1927*, Princeton 1941, 27 (φ. 167), πίν. 38. Συνεχίζει ὁ Γρηγόριος (δ.π. [ὑπόσημ. 21], 49.17-23): οὐχ ὅτι τῷ ὑπὲρ τὸ μέτρον τοῦτο ζῶντι ὁ βίος ἐπίπονος, ἀλλ' ὅτι τῆς οὕτω βραχείας ζωῆς ἐν κόπῳ τὸ πλέον ἐστὶ καὶ πόνῳ. πόνος, ἡ νηπιότης· κόπος, ἡ νεότης· ὁ ἐν τῷ μέσῳ βίος πλέον τοῖς πόνοις ἐνδαψιλεύεται. τὸ δὲ γῆρας διαφερόντως αὐτῇ τῇ πολυᾷ καὶ ταῖς ὀντίσι τὸν πλεονασμὸν τοῦ κόπου μαρτύρεται.

²⁵ Σέ μικρογραφία τοῦ λατινικοῦ ψαλτηρίου τῆς Στουτγάρδης

(9ος αἰ.), ὁ ψαλμωδὸς δείχνει παραστατικὰ τὸν ἱστό τῆς «ἀράχνης» τοῦ ψαλμοῦ 89. Βλ. B. Bischoff κ.ἀ., *Der Stuttgarter Bilderpsalter Bibl. Fol. 23, Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, I. Facsimile-Band, II. Untersuchungen*, Στουτγάρδη 1965-1968. Ἐπανερχεται ὁ Νύσσης Γρηγόριος στὴν εἰκόνα τῆς ἀράχνης (δ.π. [ὑπόσημ. 21], I, 8: σ. 52.6-12): οἱ γὰρ χνοῶδες τε καὶ ἐξίτηλοι ἐν ἀσθενεῖ καὶ ἀτόνῳ τῇ πτήσει μυῶν δίκην τὰ γλίσχρα τοῦ βίου περιλιχνεύοντες ἐμπλέκονται καὶ ἐνδεσμοῦνται καθάπερ τισὶ δικτύοις τῇ τῶν τοιούτων νημάτων περιβολῇ· λέγω δὲ τρυφαῖς καὶ τιμαῖς καὶ δόξαις καὶ ταῖς ποικίλαις ἐπιθυμίαις οἷον τισιν ἀραχνίσις ὑφάσμασιν ἐνελούμενοι, θήραμα καὶ βρῶμα γινόμενοι τοῦ θηρίου ἐκείνου τοῦ διὰ τῶν τοιούτων θηρεύοντος.

²⁶ Βλ. Ἀντωνόπουλος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑπόσημ. 4), κείμενο καὶ εἰκ. 4. Πά τὸν ψαλμό 89, 10 καὶ τὴν εἰκονογράφησή του σέ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα πρὸβλ. Sears, *The Ages of Man* (ὑπόσημ. 5), 40, 170 σημ. 10· 78, 126-127, εἰκ. 61-62 (ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἕκτης

φος ένσωματώνει αὐτούσιους τούς στίχους 9-10 στή σύνθεσή του: *Anni nostri*! Φαίνεται ὅτι καί ὁ ἀκινωτός τρόπος διάταξης τῶν ἡλικιῶν τόν ὁποῖο κατέστρωσε, γύρω ἀπό τό θάνατο, ἀποδίδει σχηματικά τόν νοούμενο ἴστό τῆς ἀράχνης τοῦ στ. 9: *sicut aranea*!

Ἡρεμα, στά ἐνενήντα χρόνια του (Εἰκ. 1), ἐξαντλημένος, ὁ δρομέας τοῦ βίου καλεῖ τόν Θάνατο νά λάβει τήν ψυχή του²⁷, καί νά κηρύξει στούς νέους τή ματαιότητα τοῦ κόσμου, γιά νά μήν πλανηθοῦν καί χάσουν τή δική τους ψυχή. Τό τέρμα τῆς μακρᾶς, ἑκατοντάχρονης «ψυχομαχίας»²⁸, σφραγίζει ἡ γνώριμή μας ἐπωδός τοῦ εἰς χοῦν ἀπερχόμενου: *οὔτε ἤμουν, οὔτε ἐφάνηκα*²⁹.

Ἡ παιδαγωγική αὐτή –καί ἔμμεση– ἐμφάνιση τοῦ Θανάτου στόν φυσιολογικά λυτρωτικό του ρόλο, μολονότι ἀπαιτεῖ τήν προετοιμασία τῆς «εἰς Θεόν ἐπιστροφῆς», δέν τονίζεται μέ τήν ἀποτρόπαιη παρουσία τοῦ ἀποσαρκωμένου «τρομάρχη», νά κραδαίνει τό δρεπάνι τοῦ

θεριστῆ ἢ/καί νά προβάλλει ἐπιδεικτικά τό ποτήριο τοῦ Θανάτου³⁰. Ὅπως, σέ τοιχογραφία (μ. 18ου αἰ.) τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στή Λεύκη Καρδίτσας, πού γράφεται στόν τοῖχο τῆς εἰσόδου (δεξιᾶ) ἀπό τό νάρθηκα πρὸς τόν κυρίως ναό (Εἰκ. 6)³¹. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Θανάτου ἀποτελεῖ ἐδῶ ξεχωριστό μέρος ἑνός εὐρύτερου προγράμματος, πού περιλαμβάνει τή σύνθεση τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου (στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ νάρθηκα) καί τή συνεχόμενη Δευτέρα Παρουσία (στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου πρὸς τό ναό).

Σέ νεότερη (1849) τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, κοντά στά Διευχά τῆς Χίου (μονή Μουνδῶν), πού ἐγγράφεται στήν εὐρύτερη σύνθεση τοῦ Ἑσταυρωμένου μοναχοῦ (κάτω δεξιό τμήμα)³², ὁ Θάνατος ὁρθώνεται ἐπάνω στό πρόσθιο χεῖλος τοῦ τάφου (Εἰκ. 7)· ἡ ἐπιγραφή: *ο θανατος και ο*

ἡλικίας στηρίζεται σέ ράβδο· 134-135, 200 σημ. 1-3, εἰκ. 70 (παρομοίως, σέ δεκανίκια). Πά τή γεροντική ἡλικία βλ. στό ἴδιο, 233 (εὐρετήριο), λ. *senecta, senex, senectus, senicies, senior, senium*. Βλ. καί 228, λ. *decrepitus* (κτλ.).

²⁷ Πρβλ. τό ζεύγος τῶν συνθέσεων τοῦ θανάτου τοῦ δικαίου καί, ἀντιθετικῶς, τοῦ ἁμαρτωλοῦ (ὅπως, δ.χ., ἴσορροῦνται καί στήν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ρεντίνας, ἐκατέρωθεν τοῦ τυμπάνου τῆς εἰσόδου): *Ἐρμηνεία* (ὑπόσημ. 6), 212· στό ἴδιο, ὁ θάνατος τοῦ λαθροφάγου μοναχοῦ.

²⁸ Ἀνακαλοῦμε ἐδῶ, ἀπό τήν ὕστερη ἀρχαιότητα, τόν τίτλο τοῦ ὁμώνυμου ἔργου (*Psychomachia*) τοῦ λατινῶφονου, χριστιανοῦ ποιητῆ Προυδεντίου (Aurelius Prudentius Clemens, 348-μετά τό 405), μέ τίς Ἀρετές καί τίς Κακίες ἀνταγωνιζόμενες νά ὑπερισχύσουν στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Προχ., βλ. R. Stettiner, *Die illustrierten Prudentius Handschriften*, 1-2, Βερολίνο 1895-1905. A. Katzenellenbogen, *Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval Art, from Early Christian Times to the Thirteenth Century*, Λονδίνο 1939, 1-13, εἰκ. 1 κ.έ.

²⁹ Βλ. παρακάτω καί ὑπόσημ. 39.

³⁰ Πά τό Κύπελλο/ποτήριο τοῦ Θανάτου πρβλ. R. Stichel, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Βιέννη 1971, 17-48, εἰκ. 1-3. Βλ., γιά τόν Χάρο, G. Moravcsik, *Il Caronte Bizantino*, *SBN* 3 (1931), 47-68 (= *Studia Byzantina*, Βουδαπέστη 1967, 386-407). Πά τόν Χάρο «τρομάρχη» βλ. «Τό θανατικόν τῆς Ρόδου», στ. 212: Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), 26. Πά τήν παράσταση τοῦ Χάρου πρβλ. τίς ὁδηγίες πού ἀπευθύνονται, ἀπό τόν συγγραφέα, πρὸς τόν ἐκδότη καί τόν εἰκονογράφο, στό πολυδιαβασμένο στιχοῦργημα *Πένθος θανάτου* τοῦ Πούστου Γλυκοῦ, πρωτοτυπωμένο τό 1524 στή Βενετία, μέ πρῶτον ἐκδότη τόν Ζακύνθιο Δημήτριο Ζῆνο. Τόπος καί ἔτος συγγραφῆς τοῦ ἔργου εἶναι ἡ Κορώνη, τό 1520. Βλ. Ζώρας, στό ἴδιο, 21-22, 32-35, 83 (στ. 617-632), 122, πίν. γ'-δ', ζ' (ξυλογραφίες τῶν ἐτῶν 1528, 1543 καί 1564). Πά τή δηλούμενη παρουσία τοῦ Θανάτου στήν εἰκονογραφία πρβλ. *Ἐρμηνεία* (ὑπόσημ. 6), 123,

124, 130, 210 (πρβλ. Εἰκ. 7), 214-215· γιά τίς ποιητικές καί τίς ζωγραφικές μορφές πού τόν προσωποποιοῦν, τόν ὄπλισμό καί τὰ διακριτικά του γνωρίσματα, βλ. καί πάλι Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), 21-35. Πρβλ. καί τήν ἄμεση σχέση εἰκόνας καί κειμένου –τῆς *Ἐρωφίλης* τοῦ Γεωργίου Χορτάτση, μέ παράσταση τοῦ Χάρου σέ θύρα Προθέσεως, στό βόρειο κλίτος ναοῦ στό Χαλκί τῆς Νάξου–, τήν ὁποία ἔχει ἐπισημάνει ὁ Γ. Μαστορόπουλος σέ διεξοδική σχετική μελέτη: Μία ναξιακή εἰκόνα τοῦ ΙΖ' αἰ. μέ ἐπιδράσεις ἀπό τήν κρητική ποίηση, *EEKM* 11 (1982), 507-558. Ἀναδυόμενο ἀπό τόν τάφο, τό φτερωτό κουφάρι τοῦ Θανάτου χαρακτηρίζεται ἀπό τό δρεπάνι, καί ἀπό ἕνα ἀνεμίζόμενο εἰλητό ὅπου γράφονται οἱ στ. 1-2 τῆς *Ἐρωφίλης* (527 κ.έ., εἰκ. 1, 9-11, ὁ.π.). Σέ ἀναζήτηση τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων τῆς ἀπό δυσμῶν εἰκονογραφίας μιᾶς ἐξ ἀνατολῶν ἐλαύνουσας νόσου, καί γιά μιάν εὐρύτερη ἱστορική ἀναγνώριση τῆς ἀντίληψης καί τῶν δρωμένων τοῦ θανάτου στήν ὕστερη μεσαιωνική καί τή νεότερη Δύση βλ. M. Vovelle, *Ὁ θάνατος καί ἡ Δύση, ἀπό τό 1300 ὡς τίς μέρες μας* (Παρίσι 1983), Ἀθήνα 2000. Πά τήν ἐποχή τῆς πανώλης καί τὰ παρακολουθήματά της (μ. 14ου αἰ. καί ἐπόμενες φάσεις), καί τό προσδόκιμο ὄριο ζωῆς (14ος-15ος αἰ.), βλ. Α', 117 κ.έ., 125-128· εἰδικότερα γιά τό μακάβριο στοιχεῖο, βλ. 143-156. Πά τόν 16ο καί τόν 17ο αἰώνα βλ. 215 κ.έ. καί 305 κ.έ. ἀντιστοίχως· γιά τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τόν 18ο αἰώνα βλ. στό ἴδιο, Β', 11 κ.έ. Πά μιὰ σειρά ὄψεων τοῦ ἱστορικοῦ τῆς πανώλης στόν ἐλληνικό χῶρο βλ. Κ. Κωστής, *Στόν καιρό τῆς πανώλης. Εἰκόνες ἀπό τίς κοινωνίες τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου, 14ος-19ος αἰώνας*, Ἡράκλειο 1995· πρβλ. τίς ἐκτιμήσεις τῶν δημογραφικῶν δεδομένων, 217 κ.έ., 245 κ.έ., καί σποράδην. Βλ. καί R. Stichel, *Darstellungen des Trionfo della Morte in der nachbyzantinischen Malerei*, *ByzSl* 32 (1971), 296-317.

³¹ Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σημ. 67. Τσουρῆς, δ.π. (ὑπόσημ. 9), 359, εἰκ. 323.

³² Στό νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ· σέ συνάφεια, καί πάλι, μέ τή Δευτέρα Παρουσία (δυτ. τοίχος). Στό βόρειο τοῖχο εἰκονίζεται ἡ οὐρανοδόρος Κλίμαξ. Βλ. Ἀ. Ἀξιώτακης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς*

Εἰκ. 6. Λεύκη Καρδίτσας, ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου: ὁ Θάνατος, μέ τό δρεπάνι καί τό πικρό ποτήριο (μ. 18ου αἱ.).

μονῆς Μουνδῶν τῆς Χίου, Χίος 2001, εἰκ. στή σ. 179 (συνολική ἀναπαράσταση). Π. Χαλκιά-Στεφάνου, *Τά μοναστήρια τῆς Χίου*, Ἀθήνα 2003, 158-159, 154 εἰκ. 51· βλ. καί 157-158, εἰκ. 52 (Δευτέρα Παρουσία). Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σμμ. 51.

³³ Ὁ.π. (ὑπόσημ. 6), 210. Πρβλ. τή συνολική περιγραφή τῆς σκηνῆς ἀπό τόν Διονύσιο, στό ἴδιο, 209-211. Πά τό θάνατο καί τόν τάφο πρβλ. Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), σποράδην.

³⁴ Πά τόν ὄρο αὐτόν τῆς βενετικῆς διαλέκτου πρβλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856, 415, λ. «mezariola» ἢ «mezarola» (ὄργανο μέτρησης τοῦ χρόνου στά δικαστήρια). Ὁ ἴδιος ὄρος ἀπαντᾷ καί στό ναυτο-ποητικό λόγο τοῦ Νίκου Καββαδία (*Τραβέρο*, «Γυναικα»). Πρβλ. τήν ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου

τα<φος>, παραπέμπει ἀπευθείας στήν *Ἑρμηνεία*³³. Τήν κεφαλή του στέφει φτερωτό διάδημα μέ τό γνώριμό μας –ὡς ὄργανο μέτρησης τοῦ χρόνου στή ναυσίπλοια– «μετ-τσαρόλι»³⁴, τό «ἡμῶριο» (τῆς *Ἑρμηνείας*) ἢ «ἀμμωτό» (τῆς λόγιας λεξικογραφίας)³⁵.

Ἀκολουθεῖ ἡ δεκάδα τῶν ἡλικιῶν, ὅπως ἀπαριθμοῦνται στόν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 1).

- » ἐτῶν: ι': ἰδοῦ ἦλθον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τό εἶναι τοῦ ἀρχεῖν καί παίζειν καί γελαῖν.
- » ἐτῶν: κ': ἰδοῦ ἦλθον εἰς ἡλικίαν νόμου, κ(αί) ποθῶ τοῦ μαθεῖν πᾶσαν ἐπιστήμην.
- » ἐτῶν: λ': ἰδοῦ ἔφθασα εἰς μετρον ἡλικί(ας) κ(αί) ἀνδρίας κ(αί) δέν ἔχω χρει(αν) κανέναν.
- » ἐτῶν: μ': ἰδοῦ ἔγινα τέλειος εἰς κάθε ἐπιστήμην, κ(αί) ποθῶ τοῦ ἀρχεῖν κ(αί) ἐξουσιάζειν.
- » ἐτῶν: ν': ἰδοῦ ἔφθασα εἰς ἃ πρό πολλοῦ ἐπόθουν, κ(αί) βασιλεύων χαίρομ(αι) τ(ήν) ζωήν μου.
- » ἐτῶν: ξ': ὕπαγε κόσμε καί ζωή γελάστρια τ(ῶν) νέων, ὅπου μᾶς ἐφάνέρωσες τ(ήν) ματαιότητα τοῦ κόσμου.
- » ἐτῶν: ὀ· ἀνάθεμά σε βίε μάταιε, κ(αί) κόσμε γελασμένε, ὅπου πλανᾷς τοὺς νέους κ(αί) δέν γνωρίζουν.
- » ἐτῶν: π· ὦ κόσμε πλάνε μάταιε ὅπου πλανᾷς τοὺς νέους μέ τήν γλυκίαν ποῦ ἔδειχνες τήν ματαιώτητα τοῦ κόσμου, καί τῶρα μέ κατίντισες ἀπάνω εἰς τήν ῥαῦδον.
- » ἐτῶν: ς· δεῦρο κ(αί) ἔλα θάνατε μακάριε λάβε τήν ψυχὴν μου καί κύρηξον εἰς τοὺς νέους τήν ματαιώτητα τοῦ κόσμου ἵνα μὴ πλανηθῶσιν οἱ ἄφρονες κ(αί) χάνουν τ(ήν) ψυχὴν τους.
- » ἐτῶν: 100 οὔτε ἤμουν, οὔτε ἐφάνηκα, οὔτως τιμᾷ ὁ θάνατος τὰ πάντα τ(ῶν) ἀν(θρώπων).

ἀντικειμένον, ὡς γνώρισμα τοῦ δρεπανιφόρου Θανάτου, σέ παραστάσεις ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος: Ἀ. Παλιούρας, *Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci-1608) καί αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1977, 117, 218-219, εἰκ. 189 (πρβλ. Ζώρας, *Πένθος θανάτου* [ὑπόσημ. 1], πίν. η')· 137, εἰκ. 295. Τρ. Σκλαβενίτης, *Χρησιμολογικό εἰκονογραφημένο μονόφυλλο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα*, *Μνήμων* 7 (1978), 46-59, πίν. 1-2.

³⁵ *Ἑρμηνεία* (ὑπόσημ. 6), 210, 215. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεῖσιν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήνα (1900) ²1998, λ. «ἀμμωτόν», «ἡμῶριο». Πρβλ. *Νεώτερον ἐγκυκλοπ. λεξικόν* («Ἡλίον»), 2, 531-532, λ. «ἀμμωτόν». Ἀντωνόπουλος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), σμμ. 58.

Στό άλλο άκρο του κώδικος, στο όπισθόφυλλο της στάχωσης (έσωτερικώς), έχει ένσωματωθεί παράφυλλο όπου –ανάμεσα σε άλλα– γράφεται ένα στιχούργημα δια τούς ιερομονάχους, όμως κ(αι) λαϊκούς³⁶. Στο χειρόγραφο, κάθε άράδα περιλαμβάνει δύο δεκαπεντασύλλαβους, τούς όποιους μεταγράφουμε ξεχωριστά:

- από τόν κόσμον έφυγες κ(αι) μέ τόν κόσμον σμίγεις;
 νά δώ του κόσμου τό κακόν, τώρα πώς θέλει φύγεις;
 φύγε τόν κόσμον ταπεινέ, κ(αι) σύρε νά μονάσης,
 μήπως σάν άλλους περισσούς, αύριο κ(αι) σν φωνάζεις,
 5 ὦ πῶς έμέ τόν δύστηνον, ήπάτησας ὦ κόσμε.
 κ(αι) συλλογίζου ένθυμου πάντα τ(όν) θανατόν σου,
 κ(αι) λέγε πάντα προς αὐτ(όν), τόν κλέπτην τόν
 έχθρόν σου,
 βαβαί βαβαί ὦ θάνατε, τίς δύνατε φυγεῖν σε;
 ὅτι άλλιῶς θέλεις κτιπᾶ, τήν κεφαλήν νά κλέης,
 10 κ(αι) κλέ(ων) κ(αι) συρνόμενος, στόν ἔδη θέλει λέγης,
 οὐκ κ(αι) τίς με ρύσεται εκ του παμφάγου ἄδου.
 καί κάλλιο κλαῦσαι θρήνησαι, ἐδῶ πέντ' ἔξι ήμέραις,
 ὅσαις σ' ἀφήσει ὁ θ(εό)ς, ὁ εὖσπλαγχνος πατέρας,
 παρὰ ἐκεῖ δίχως ποσῶς διάφορον νά ἔχης,
 15 κ(αι) δίχως τέλος παντελῶς, ποτέ νά ἀπαντέχης.
 κάλλιο νά κλαύση ἄν(θρωπ)ος τώρα στό ὄνειρό του,
 παρὰ νά κλαύση ἀληθῶς, τότε στή ξηπνητόν του.
 δέν ἔχεις δάκρυα ἐσὺ ἐγὼ νά σε χαρίσω,
 κ(αι) δάκρυα ὄλο χαρᾶ, ἐγὼ νά σε γεμίσω,
 20 δάκρυα ὄλο, ἀμὴ τί; ὄλο μαργαριτάρια,
 ναίσκai κατὰ ἀλήθειαν; πολίτμα λιθάρια.
 ὅθεν κ(αι) εἰς τόν ὕπνον σου, ὁπόταν θεωρήσης,
 μαργαριτάρια, γίνωσκε πῶς εἶναι νά δακρύσης.
 νά σε χαρίσω λόγια μέσα σέ μιάν ὥριτζα,
 25 νά κάμουν τὰ ματάκια σου, δακρυερή βροσιτζα;
 νά τρέχῃ κ(αι) νά χίνεται μία χρυσή δροσιτζα,
 κ(αι) νά πλυθῇ νά φωτισθῇ ή μαύρι σου καρδιτζα,
 ὅπου μέ τὰ ἐχάρισεν κ' ἐμένα ἕνας άλλος,
 29 ὁ πατριάρχης Γερμανός, ὁ πάλαι ὁ μεγάλος.

Εἰκ. 7. Χίος, καθολικό τῆς μονῆς Μουνθῶν: ὁ Θάνατος, μέ τό δρεπάνι καί τό ήμώριο (1849).

Φαίνεται ὅτι ὁ συντάκτης ἐπιχειρεῖ νά «δέσει» στό κείμενό του³⁷ καί ἑτοιμοπαράδοτα μέλη, τά ὁποῖα του εἶναι ποικιλοτρόπως γνωστά: προκαλώντας ἔνταση, μέ αὐτή τήν ἀναδρομή, στήν ἀναγνωστική καί ἀναμνηστική ἀντίληψη. Τά ἐν λόγω στερεότυπα ἀπαντοῦν σέ ἀρχαιότερες γραμματειακές ή/καί εἰκονογραφικές συνθέσεις. Ὅπως ἔνια λεγόμενα τῶν ήλικιακῶν ἐκπροσώ-

³⁶ Στό φ. 344β, τό τελευταῖο του κώδικος, ἔχουν προηγηθεῖ ἐπ'ἀλλήλης σειρές στίχων πού ἀναφέρονται στό παροδικό καί ἀπατηλό του βίου. Ἀνάμεσά τους ἐπαναλαμβάνεται τό περίφημο ἐπίγραμμα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, ὅπου ὁ ἀνθρώπινος βίος παρομοιάζεται μέ τροχό ἀστάτως πεπηγμένον (PG 37, 787-788). Τό ἐπίγραμμα του Γρηγορίου ἐγγράφεται, ὡς γνωστόν, καί σέ παραστάσεις του Τροχοῦ του βίου. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, Στροφάδες κέλευθοι (ὑπόσημ. 12), εἰκ. 2, 8· ὁ ἴδιος, Τροχῶν κυλίσματα (ὑπόσημ. 4), εἰκ. 1. Σημειωτέον ὅτι τό ἴδιο ἐπίγραμμα περιλαμβάνεται καί στά προηγούμενως ἀναγραφόμενα (φ. 58β κ.έ.) «Γνωμικά δίστι-

χα» του Γρηγορίου (φ. 65β-66). Ἐξάλλου, στήν ἐπικεφαλίδα τῶν στίχων του φ. 344β ἐπισημαίνεται ὅτι: πρῶτος ὁρος: μελέτη θανάτου, ὁ γάρ μελετῶν τόν ἑαυτοῦ θάνατον, οὐδέποτε ἁμαρτάνει. Τοῦτο μᾶς παραπέμπει στήν ἔκτη βαθμίδα τῆς οὐρανοδρόμου Κλίμακος, «Περί μνήμης θανάτου»: πρβλ. τόν στ. 6 του μεταγραφόμενου κεμένου. Ἀναφερόμενοι παλινδρομικῶς στή δεκάδα τῶν ήλικιῶν του φ. 4β, ἐπισημαίνουμε ὅτι τό κόπτα τῆς ἑνάτης δεκαετίας παραπέμπει στό γράμμα q (Εἰκ. 1).

³⁷ Γιὰ τόν Θάνατο κλέπτη (στ. 7) πρβλ. Ζώρας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 30 σημ. 2, 80 (Πένθος θανάτου, στ. 513, 516), 98, 100, 118. Βλ. καί

πων, τά ὅποια κατάγονται ἀπό τήν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου· ἢ ἀπό μνημεῖα μέ συναφεῖς παραστάσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου. Ἐπισημαίνουμε λοιπόν τήν παρουσία στοὺς στίχους 5, 8 καί 11, τριῶν ἐπείσακτων ἀπό τήν Ἑρμηνεία φράσεων. Πρόκειται, σύμφωνα μέ τήν ἴδια σειρά, γιά τίς δηλώσεις τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τῶν ἡλικιῶν: τοῦ πρεσβύτη, τοῦ γέροντα, καί ἐκείνου πού βυθίζεται στὸν Ἄδη³⁸.

Προηγουμένως, ἔχουμε ἤδη ἐντοπίσει μιάν ἐξίσου γνώριμη φράση, ἥδη ἀπὸ τὸ *Πένθος θανάτου* (1520)³⁹:

*ὅτι ἔφθασεν ἀπάνω τους τοῦ Χάρου τὸ δρεπάνι
καὶ τὸν καθένα ἐθέρισεν, καὶ οὐδὲ ἦτον οὐδ' ἐφάνη*

Στὸν κώδικα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου πιστοποιεῖται ἡ ἔμμεση ἐπιβίωση μᾶς πολὺ ἀρχαιότερης σύλληψης, ἀλλὰ καί ἡ εὐρύνουμένη ἀντίληψη τῆς δεκαδικῆς ταξινόμιας· μέ στοιχειώδη ἀφετηρία τὰ δάκτυλα τῶν δύο χειρῶν· ἀλλὰ καί τήν ἀντίληψη τῆς βιβλικῆς διατύπωσης: *ὁ αἰὼν ἡμῶν* (καὶ πάλι ὁ ψαλμός 89, στ. 8), τὸ ἀνοιγμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, νὰ ἐκτείνεται στὸν χρονολογικὸν αἰῶνα. Ἀπὸ τίς δέκα ἐπτάδες τοῦ ἀρχαίου σχήμα-

τος, ἢ τίς ἐπτὰ δεκάδες πού προκύπτουν ἀπὸ τήν ἐλαφρὰ τροποποίηση τῶν δεδομένων τῆς Ἑρμηνείας⁴⁰, ἔχουμε τώρα δέκα δεκάδες (10×10)⁴¹. Πάντως, παρὰ τὸ πλασματικὸ (σέ συχνότητα· ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὑπαρκτό) τοῦ ἀναπτύγματος –πού εἶχε ἐπιτρέψει, ὥστόσο, ἀνέκαθεν, τήν ἀρτίωση ἐνός πίνακα τῶν πιθανοτήτων μιᾶς δυνητικῆς πραγματικότητος–, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐκτιμήσει, βασίμως, ὅτι τὸ προσδόκιμο ὄριο ζωῆς εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὰ ἄνω· καί γενικότερα, ὅτι εἶχε δυναμώσει, ἀπὸ τίς ἐξελίξεις τῶν καιρῶν, ἕνα αἶσθημα αἰσιοδοξίας. Ἐπιβεβαιώνεται παρὰλληλα ἡ τρέχουσα ἐμπειρία γύρω ἀπὸ τήν προχωρημένη ἡλικία (*ἀπάνω εἰς τὴν ῥαῦδον!*), ἐπαληθευόμενη παλινδρομικῶς μέσω τῆς ἔμμονης βιβλικῆς μαρτυρίας (ψαλμός 89, 10), χωρὶς –στὴν ὑστερη αὐτὴ περίοδο– τὴ μεσολάβηση παλαιότερων εἰκονογραφικῶν τύπων (Εἰκ. 4). Στὴ διάταξη τῶν ἡλικιῶν ἀκολουθεῖται, νοερῶς, ἡ λογική τοῦ κυκλικοῦ σχήματος, μέ τήν κατηφορική, νὰ διαδέχεται τὴν ἀνοδική φορά. Ἐκτεινόμενες σὲ ἕνα ἰδεατό, ὅσο καὶ συμβολικὸ σχῆμα (Εἰκ. 1 καὶ 2), οἱ θεωρητικὲς, λεκτικὲς ἢ/καὶ εἰκονιστικὲς συλλήψεις γιά τὰ στάδια τοῦ βίου, συμπλέκονται μέ μαρτυρίες γιά τὸν ρευστό

Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), 27. Πρβλ. Μτθ. κδ', 43· Λκ. ιβ', 39· Β' Πέτρου γ', 10· Ἀπ. γ', 3· ις', 15· Α' Θεσσαλ. ε', 2. Σημειώνουμε ὅτι στὸν στίχο 20, πρὶν ἀπὸ τὸ: *πολίτεια λιθάρια*, ὁ στιχουργὸς εἶχε ἀρχικῶς ἐπιχειρήσει νὰ γράφει, χωρὶς νὰ τὸ ὁλοκληρώσει: *ὄλο μαργα<...>*, διαγράφοντας τὸ στὴ συνέχεια, καὶ συμπληρώνοντας τὸ στίχο ὅπως τὸν ἔχουμε μεταγράψει. Σὲ σχέση μέ τὸν πατριάρχη πού χάρισε δάκρυα στὸν συντάκτη τοῦ στιχουργήματος (στ. 18, 24, 28-29) πρβλ. τοὺς προηγουμένως ἀναγραφόμενους στίχους στὰ φ. 343β-344: *θρηνοί, γερμανοῦ, πατριάρχου Κωνσταντίνου πολέως τοῦ σοφοτάτου*.

³⁸ Ἑρμηνεία (ὑπόσημ. 6), 214-215. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες* κέλευθοι (ὑπόσημ. 12), κείμενο καὶ εἰκ. 7-8· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), κείμενο καὶ εἰκ. 9· Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), πίν ζ'. Σὲ σχέση μέ τὸ στίχο 8 πρβλ. τὰ λεγόμενα τοῦ ἀσκητῆ Σισώη, ὅπως εἰκονίζεται σὲ τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1566, στὴ μονὴ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, νὰ θρηνεῖ ἐμπρός στὸν τάφο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Βλ. Stichel, *Studien* (ὑπόσημ. 30), 88, εἰκ. 14.

³⁹ Ζώρας, *Πένθος θανάτου* (ὑπόσημ. 1), 69 (στ. 149-150), 106-107 (σημ., ὅπου καὶ συναφεῖς παραπομπές). Πρβλ. τὸ ἴδιο γνωμικὸ μοτίβο, ἐπιγραφόμενο σὲ ζωγραφικὲς ἀποδόσεις τοῦ Τροχοῦ τοῦ βίου σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα: στὸ Δομένικο καὶ τὸ Ἀρμπανάσι, δύο φορές στὴν Τσαριτσάνη (Εἰκ. 2), στὴ Ρεντίνα τῶν Ἀγράφων (στὸ ἐδῶ γραφόμενο *οὔτε ἦτον ἀπηχεῖται τὸ οὐδὲ ἦτον τοῦ Πένθους θανάτου*), στὸν κώδικα EBE 2174 καὶ στὴ Λεύκη Καρδίτσας. Βλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες* κέλευθοι (ὑπόσημ. 12), εἰκ. 7· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑπόσημ. 4), κείμενο καὶ εἰκ. 5-8.

⁴⁰ Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες* κέλευθοι (ὑπόσημ. 12), 73, εἰκ. 8.

⁴¹ Μνημονεύουμε καὶ τὴ βαθμιδωτὴ γέφυρα / πυραμίδα, μέ τίς ἀνοκαθοδικὲς στάσεις τῶν δέκα ἡλικιῶν, σύνθεση πού διαδόθηκε εὐρύτατα σὲ Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερική, ἀπὸ τὸν 16ο ὡς καὶ τὸν 20ο αἰῶνα: γνώριμη καὶ στὴν ἑλληνική, ἐντυπῇ λαϊκὴ εἰκονογραφία· πρβλ. Ἀ. Ἰωαννίδης, Ἡ σκάλα τῆς ζωῆς τοῦ ἄντρα, *Ἀρχαιολογία* 3 (τχ. 11, 1984), 80-81. Ἡ ἐν λόγω σύνθεση, τῶν φάσεων τοῦ ἀτομικοῦ ἢ/καὶ (ἀργότερα) τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου (πρβλ. Vovelle, *Ὁ θάνατος καὶ ἡ Δύση* [ὑπόσημ. 30], Β', εἰκ. 77), μέ τὸ ἔνδυμα καὶ τὰ γνωρίσματα νὰ προσαρμόζονται ἐκάστοτε στὴν ἐπικαιρότητα, ἔλκει τὴν ἀπώτερη καταγωγή ἀπὸ χαρακτηριστικὰ πού πρωτοεμφανίζονται τὸν 16ο αἰῶνα. Πρσχ. βλ. R. van Marle, *Iconographie de l'art profane au Moyen-Âge et à la Renaissance et la décoration des demeures*, II. *Allégories et symboles*, Χάγη 1932, 160-161, εἰκ. 189-190: χαρακτηριστικὰ τοῦ Jörg Breu τοῦ νεότερου (1540· πίσω ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ κορυφαίου ὀρθώνεται τὸ σκέλεθρο τοῦ τοξότη Θανάτου) καὶ τοῦ Χριστόφορου Bertelli (17ος αἰ.), μέ τίς δέκα ἡλικίες τοῦ ἀνδρὰ καὶ τῆς γυναικὸς ἀντιστοίχως. Σὲ ἐσοχὲς κάτω ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια φωλιάζουν χαρακτηριστικὰ γιά κάθε ἡλικία ζῶα. Πρβλ. Sears, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), 153-155, εἰκ. 98 (Jörg Breu)· στὸ ἴδιο, 205 σημ. 57, μέ παραπομπή στὸν κατάλογο ἐκθεσῆς *Die Lebenstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter*, Κολωνία - Βόννη 1983. Πρβλ. Kr. Lippincott (ἐκδ.), *The Story of Time*, Λονδίνο 1999, 237, ἀριθ. 257 (χαρακτικά τοῦ Chr. Bertelli). Πρβλ., στὸ ἴδιο, *The History of Anniversaries: Time, Number and Sign*, 240-245, τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Ernst Gombrich, μέ ἀρχικὴ ἀφετηρία τὸν ἐορτασμό τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Ernst Cassirer.

καί ἀπατηλό του χαρακτήρα. Τά ἐκ παραδόσεως θησαυριζόμενα διανθίζονται μέ προσωπικές τοῦ βιβλιογράφου δοκιμές (φ. 4β, ὀπισθόφυλλο στάχωσης). Στόχος παραμένει, στή χριστιανική ὀπτική, καί σέ σχέση μέ τή ζήτησή μας, ἡ μελέτη θανάτου (φ. 344β). Ὡστόσο, μετά τόν ἀφαιρετικό παραμερισμό γνώριμων, στό περιβάλλον τοῦ βιβλιογράφου, στοιχείων τῆς τότε δημογραφικῆς πραγματικότητας, μέ τά σταθερά ἢ ἔκτακτα ποσοστά τῆς κατά ἡλικίες καί φύλα θνησιμότητας, ὁ θάνατος (καί, βέβαια, μέ τή συμπλήρωση τοῦ αἵωνα!) δέν τρομάζει: ἡ λειτουργική αὐτή στό σχῆμα πού ἐξετάζουμε θέση, συναντᾷ ἐδῶ (μέ τονισμένο, ὅμως, λυτρωτικό χαρακτήρα) τή φυσιολογική ἐκτίμηση τοῦ πιο περιο-

ρισμένου σολώνειου κύκλου⁴². Ἡ ἀνά πᾶσα στιγμή ἀπειλή θά ἦταν ξεκάθαρη ἂν τό ἀνάπτυγμα τῶν ἡλικίων συνόδευε ἀντίστοιχη εἰκόνα, μέ τήν προσωπική, ἀνθρωπόμορφη ἢ/καί θηριόμορφη τοῦ Θανάτου παρουσία⁴³: κάτι πού ὁ βιβλιογράφος δέν ἐπιχείρησε. Γνωρίζε ὅμως (καί συμμορφώνεται μέ τήν ἴδια δεικτική δυναμική, μετά τήν καμπή τῆς μέσης ἡλικίας), ἀπευθείας ἢ ἐμμέσως, σύνολα ἢ ἐπιμέρους στοιχεῖα σχετικῶν παραστάσεων – ἢ τῆς περιγραφῆς τους. Ὅπως τά καταγόμενα ἀπό τήν *Ἑρμηνεία*, καί ἄλλες πηγές, τά ὁποῖα ἐντοπίσαμε στό φ. 4β (Εἰκ. 1) καί σέ ἐνσωματωμένο στή στάχωση παράφυλλο.

Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, 2004

É. Antonopoulos

LA DÉCADE DES ÂGES DE LA VIE : ESSAI DE GÉNÉALOGIE CYCLIQUE

Sources littéraires et iconographie, idéalité et réalité, science et expérience, mortalité et salut, conjoncture et démographie. Poursuivant une enquête, entamée depuis longtemps, sur l'iconographie des âges de la vie, nous examinons dans la

présente approche un document tardif (1768-1811), le codex 2800 (une chrestomathie) du Musée Byzantin et Chrétien d'Athènes, dans lequel (fol. 4v) figure une liste, dépourvue d'illustrations, énumérant les dix âges de la vie (Fig. 1) ;

⁴² Ὅπου (σημειώτεον ὅτι) ἐξάιρεται ἡ σοφία τῶν γερόντων· κάτι πού μετατρέπεται στό κείμενό μας, στήν κατεύθυνση τῆς χριστιανικῆς ἀποδεικτικῆς, γιά νά προβάλει τή φθίνουσα δυναμική τοῦ μάταιου βίου. Τό ἴδιο ἐκτατική (ὅπως στόν κώδικα 2800), ὄχι ὅμως καί τιμητική (ὅπως στό –πιο συγκρατημένο– σχῆμα τοῦ Σόλωνος, ὅπου συνδυάζονται τό ἐπτά καί τό δέκα), θεωρούμενη ἐκ τῶν ἔξω καί στίς χρηστικές τῆς ἱκανότητες, εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τῆς προχωρημένης ἡλικίας σέ γνωμικό δημοτικό τραγούδι ἀπό τήν Κρήτη: Α. Jeannarakis, *Kretas Volkslieder*, Λυβία 1876, 160. Καταγράφονται οἱ σταθμοί μιᾶς φυσιολογικῆς τοῦ ἀνθρώπου πορείας ὡς τά ἀκραῖα τῆς (ἀποτέλεσμα, ὅπως λέγεται σήμερα, τῆς μεσογειακῆς διατροφῆς;) εἰκαζόμενα –καί ἀπευκταῖα!– ὅρια· χωρίς, πάντως, νά σημειώνεται ἡ καλλιεργούμενη μέ τή μνήμη θανάτου χριστιανική μεταμέλεια. Παραμένει καί ἐδῶ ἰσχυρή ἡ εἰκόνα τῶν ἐξήντα – ἐβδομήντα ἐτῶν: *Τό παιδί ὄντε γεννᾶται / σάν τό πορικὸ λογᾶται. / Εἰς τοῖ δέκα μεγαλώνει / καί τόν κόσμον καμαρώνει. / Ὡς τ' εἶκος εἶναι γλεντιστής / καί καλὸς ξεφαντωτής. / Σ' τοῖ τριάντα 'ν' ἀντρεωμένος / κ' εἰς τόν κόσμο ξακουσμένος. / Σ' τοῖ σαράντ'*

ἀνθεὶ καὶ δένει / ¹⁰καὶ τὸ σπῖτι τ' ἀνασταίνει. / Σ' τοῖ πενήντα γιὰ βουλή / ἂν ἔχῃ κεφαλὴ καλή. / Εἰ τσ' ἐξήντα καμπουρώνει / τὰ ραβδιὰν τον συμμαζώνει. / ¹⁵Σ' τσ' ἐβδομήντα γέρονται / κ' ὄρνιθο-τυφλαίνεται. / Σ' τσ' ὀγδοήντα δὲ φελα / μόνο τὸ ψωμί χαλᾷ. / Σ' τσ' ἐνενήντα τὴ ζωὴν τον / ²⁰τὴ βαριούντ' οἱ γι' ἐδικοῖν τον. / Θεέ μου κι ἐπαρὲ τονε / γοργοξέβγαλέ τονε / νὰ μὴν τσι φτάξῃ τσ' ἑκατὸ / γιὰτὶ δέν τονε βαστοῦμε μπλιό. Πρβλ. Β. Λαούρδας, Αἱ ἡλικίαι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τόν Σόλωνα καί κατὰ τήν δημόδη νεοελληνικὴν παράδοσιν, *ΠΑΑ* 21 (1946), 1950, 257-263. Ἀ. Πολίτης, Ἠλικίες, χρόνος, ὥρα στόν κώδικα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, *Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί τῆς νεότητος*, Πρακτικά τοῦ διεθνoῦς Συμποσίου (Ἀθήνα, 1-5 Ὀκτ. 1984), Α', Ἀθήνα 1986, 193, 196-197.

⁴³ Εἰκόνα πού δέν θά μποροῦσε νά ξεφύγει ἀπὸ ἕνα εὐρύτερα δεδομένο σχῆμα: ἐκεῖνο τῆς *Ἑρμηνείας*. Πρβλ. Ἀντωνόπουλος, *Στροφάδες κέλευθοι* (ὑποσημ. 12)· ὁ ἴδιος, *Τροχῶν κυλίσματα* (ὑποσημ. 4).

chacun d'entre eux comporte une dizaine d'années. Une dizaine de personnages parlants – comme ceux qui constituent, dans des documents picturaux post-byzantins (Fig. 2 et 3), des ensembles d'« acteurs » soumis à la rotation des âges, à la génération et à la corruption – présentent respectivement les étapes de la vie humaine et expriment les moments successifs de leur expérience du temps. Nous reprenons à cette occasion une suite d'exemples, littéraires ou autres, dont certains remontent à l'antiquité (cf. l'élegie 19 de Solon, citée *supra*). Des éléments divers, comprenant des témoignages bibliques (cf. le psaume 89,10, qui épouse une expérience continue) – ceux-ci parfois servis par une illustration, dans des documents médiévaux (Fig. 4 et 5) – se retrouvent, dans leurs variantes, dans des œuvres plus récentes. D'autre part, des échos de certains éléments qui

participent à la construction de la décade en question (Fig. 1), se répercutent dans d'autres écrits (et vice versa), contenus dans le même codex, et sont parallèlement reconnus dans des œuvres antérieures, littéraires et surtout picturales. On y retrouve, par conséquent, les traces d'une vieille tradition, dans un tressage d'ensemble où « résonnent » également des éléments épars, mais reconnaissables, venant de développements plus récents. Nous en déduisons que l'auteur, opérant son « redressement », puisait dans des sources qui lui étaient familières, ainsi que dans sa connaissance – directe ou pas – d'œuvres picturales, figurant la roue de la vie humaine ; on se reportera, à ce propos, à la description que nous en donne Denys de Fourny (18e s.) dans son *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (éd. A. Papadopoulos-Kérameus, Saint-Petersbourg 1909, 213-215 ; cf. n. 6, *supra*).